

MÖVZU 2. STATİSTİK MÜŞAHİDƏ

PLAN:

1. Statistik müşahidə haqqında anlayış və onun vəzifələri.
2. Statistik müşahidənin təşkilinin əsas formaları.
3. Statistik müşahidənin növləri.
4. Statistik müşahidənin üsulları.
5. Statistik müşahidənin əsas proqram – metodoloji məsələləri.
6. İlk uçot və hesabat.
7. Xüsusi təşkil edilmiş statistik müşahidə.
8. Statistik müşahidənin xətası.

1. STATİSTİK MÜŞAHİDƏ HAQQINDA ANLAYIŞ VƏ ONUN

VƏZİFƏLƏRİ Statistik müşahidə statistikanın mühüm metodlarından biridir.

İctimai hadisələrin kəmiyyət tərəfini öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl, həmin hadisələrin həcmi, səviyyəsini xarakterizə edən statistik məlumat əldə etmək lazımdır. Ona görə də statistik tədqiqatın birinci mərhələsi statistik müşahidədir.

İctimai hadisələr haqqında kütləvi məlumatların toplanması prosesinə **statistik müşahidə** deyilir. Tədqiqatın bu mərhələsində buraxılan hər hansı bir səhv sonrakı tədqiqat mərhələlərində mütləq özünü göstərməlidir. Ona görə də hər bir tədqiqatın nəticəsi toplanılan məlumatın düzgünlüyündən, dəqiqliyindən və vaxtında uçota alınmasından çox asılıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, statistik müşahidə planlı surətdə, müntəzəm və elmi əsasda aparılmalıdır.

Statistik müşahidənin başlıca vəzifəsi ölkəmizin iqtisadi və mədəni inkişafını, xalqımızın həyat səviyyəsinin durmadan artmasını xarakterizə etmək üçün lazım olan statistik məlumatları toplamaqdan ibarətdir.

2. STATİSTİK MÜŞAHİDƏNİN TƏŞKİLİNİN ƏSAS FORMALARI

Statistik müşahidənin təşkilinin əsas formaları *hesabat və xüsusi təşkil edilmiş statistik müşahidə*dən ibarətdir.

Hesabat müşahidənin elə təşkil olunmuş formasıdır ki, burada ayrı-ayrı müəssisə, idarə və təşkilatların verdikləri hesabat məlumatları mühüm rol oynayır. Hesabat vasitəsilə ölkənin iqtisadi vəziyyəti haqqında müntəzəm və geniş proqram üzrə ətraflı və düzgün məlumat almaq mümkündür.

Hesabat iqtisadiyyata operativ rəhbərliyi təmin etmək, iqtisadiyyatın inkişafına dair dövlət tapşırıqlarını (sifarişlərini) tərtib etmək və onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirmək, ayrı-ayrı hadisələrin iqtisadi-statistik təhlilini aparmaq üçün lazım olan ən dəqiq və dolğun məlumat mənbəyidir.

Statistik müşahidənin təşkilinin ikinci forması xüsusi təşkil edilmiş müşahidələrdir. Hesabat vasitəsilə toplana bilməyən, lakin mühüm əhəmiyyətə malik olan bir çox ictimai hadisələr haqqında məlumat xüsusi təşkil edilmiş statistik müşahidə vasitəsilə əldə edilir. Məsələn, əhalinin tərkibi (cinsi, yaşı, ictimai mənsəyi və s.) haqqında məlumatı hesabat vasitəsilə almaq qeyri-mümkündür. Bu cür məlumat ancaq xüsusi təşkil edilmiş uçot və siyahıyaalmalar vasitəsilə əldə edilə bilər. Müşahidənin bu növünə respublikamızda 2009-cu il yanvarın... üçün əhalinin

siyahıyaalınmasını, 2005-ci ilin iyununda keçirilən kənd təsərrüfatının siyahıyaalınmasını misal göstərmək olar.

Beləliklə, xüsusi təşkil edilmiş statistik müşahidələrin məlumatları da hesabat məlumatı kimi mühüm yer tutur.

3. STATİSTİK MÜŞAHİDƏNİN NÖVLƏRİ

Statistik müşahidə təşkil olunma forması ilə bərabər başqa əlamətə görə də fərqlənir. Belə əlamətə misal olaraq hadisələrin qeydə alınmasının dövriliyini göstərmək olar. Müşahidə dövriliyə görə iki yerə bölünür:

1) cari (fasiləsiz);

2) fasiləli.

Cari müşahidəyə misal olaraq doğum, ölüm, kəbin və boşanma hallarının qeydə alınmasını, məhsul buraxılışının uçota alınmasını və s. göstərmək olar.

Fasiləli müşahidə isə vaxtaşırı, ya da ehtiyacdən asılı olaraq aparılır.

Statistik müşahidənin bu və ya digər növünün təcübədə tətbiqi məsələsi, öyrənilən ictimai hadisənin xüsusiyyətindən, müvafiq məlumata olan ehtiyacdən asılı olaraq həll edilir. İctimai həyatda baş verən hadisə və proseslərin əksəriyyəti cari müşahidənin aparılmasını tələb edir. Bununla bərabər, bir sıra hadisələr üzrə cari uçot aparmaq xeyli vaxt tələb etdiyi üçün əlverişli deyildir. Digər tərəfdən bəzi ictimai hadisələr haqda cari uçotun təşkilinə ehtiyac yoxdur. Məsələn, əhəlinin sinfi, milli, yaş tərkibi və s. əlamətlər üzrə cari uçotun təşkilinə ehtiyac yoxdur. Bu kimi ictimai hadisələr üzrə dövrü və birdəfəlik müşahidə aparmaq məqsədəuyğundur.

Statistik müşahidə öyrənilən hadisənin vahidlərinin əhatə olunmasına görə də təsnifləşdirilir. Vahidlərin əhatə olunmasına görə statistik müşahidə iki yerə bölünür:

- 1) Başadan-başa müşahidə;
- 2) Başdan-başa olmayan müşahidə.

Öyrənilən obyektin bütün vahidləri uçota alınarsa, buna başdan-başa (ümumi) müşahidə deyilir. Başdan-başa müşahidəyə misal olaraq bütün müəssisələrdə məhsul istehsalı, işçilərin sayı, əhalinin və mal-qaranın uçota alınmasını göstərmək olar.

Obyektin vahidlərinin bir hissəsi uçota alınarsa, buna başdan-başa olmayan (qeyri-ümumi) müşahidə deyilir.

Başdan-başa olmayan (qeyri-ümumi) müşahidənin aşağıdakı növləri vardır:

- seçmə müşahidəsi;
- əsas kütlənin müşahidəsi;
- monoqrafiya müşahidəsi;
- anket müşahidəsi;
- müxbir müşahidəsi.

4. STATİSTİK MÜŞAHİDƏNİN ÜSULLARI

Statistik məlumatları müxtəlif üsullarla toplamaq olar. Ən mühüm üsullardan aşağıdakıları göstərmək olar: ***bilavasitə müşahidə, sənəd üsulu və sorğu üsulu.***

Bilavasitə müşahidə üsulunda statistika sənədləri statistika orqanlarının və yaxud digər təşkilatların nümayəndələri tərəfindən ictimai

hadisəni şəxsən sayması, ölçməsi və çəkməsi əsasında doldurulur. Bilavasitə müşahidə üsuluna misal olaraq əhalinin şəxsi təsərrüfatında olan mal-qaranın siyahıyaalınmasından sonra aparılan nəzarət gəzintisini, bağların və giləmeyvə kollarının, vaqonların siyahıyaalınmasını göstərmək olar. Bu müşahidə üsulu yaxşı təşkil edilərsə, toplanılan statistik məlumatın düzgün olmasını təmin etmək olar. Çünki müşahidənin bu üsulunda təlimatlandırılmış, hazırlıqlı kadrlar iştirak edirlər.

Sənədli müşahidə üsulunda məlumatlar müxtəlif sənədlər əsasında toplanılır. Ayrı-ayrı müəssisə, idarə və təşkilatların statistik hesabatlarının tərtibi başlıca olaraq sənəd üsuluna əsaslanır. Statistik hesabatlar, adətən, ilk uçot sənədləri əsasında tərtib edilir.

Statistik məlumatların qeydə alınması üsullarından biri də sorğu üsuludur. **Sorğu üsulunun** üç növü vardır: şifahi sorğu, özünüqeydəalma və müxbir üsulu.

Şifahi sorğu üsuluna ekspedisiya üsulu da deyilir. Bu üsulla daha çox məlumat əldə etmək mümkündür, çünki məlumatın qeydə alınmasını xüsusi təlimat keçmiş hazırlıqlı kadrlar həyata keçirirlər. Əhalinin siyahıyaalınması əsasən şifahi sorğu üsulu əsasında aparılır.

Özünüqeydəalma üsulunda statistika sənədləri soruşulan şəxslərin özləri tərəfindən doldurulur. Statistika orqanlarının nümayəndələri müvafiq sənədləri soruşulan şəxslərə əvvəlcədən paylayır, onlara sənədlərdəki suallara necə cavab yazmağı izah edir və müəyyən vaxtdan sonra həmin sənədləri toplayır.

Müxbir üsulunda sual vərəqələri yerlərdə olan könüllü müxbirlərə göndərilir. Müxbirlər vərəqələrdə qoyulmuş suallara cavab yazaraq statistika orqanlarına, yaxud həmin vərəqəni göndərən təşkilata qaytarırlar.

5. STATİSTİK MÜŞAHİDƏNİN ƏSAS PROQRAM-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Proqram-metodoloji məsələ dedikdə burada müşahidənin məqsədi, obyektə və vahidi nəzərdə tutulur.

Müşahidənin məqsədi. Statistik müşahidənin aparılmasında, hər şeydən əvvəl, onun vəzifələrinin müəyyən edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Statistik müşahidənin vəzifələrini bilmədən onun aparılmasına başlamaq olmaz. Müşahidənin vəzifəsi öyrənilən ictimai hadisənin xüsusiyyətindən, təcrübə və elmi ehtiyacından asılı olaraq müəyyən edilir. Statistik müşahidənin vəzifələri dövlət idarəetmə orqanlarının ehtiyaclarına müvafiq olaraq müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında statistika işlərinin planlaşdırılması Dövlət Statistika Komitəsi (DSK) tərəfindən həyata keçirilir və həmin işlərə metodoloji cəhətdən də rəhbərlik edir.

Müşahidə obyektə. Müşahidənin vəzifələrini müəyyən etdikdən sonra, müşahidə obyektə ona müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir.

Statistik tədqiqatdan keçəcək ictimai-iqtisadi hadisələrin məcmuyu ***müşahidə obyektə*** adlanır. Məsələn, əhalinin siyahıyaalınması aparıldıqda bütün şəxslərin məcmuyu müşahidə obyektə olur. Sənayenin siyahıyaalınmasında-bütün sənaye obyektləri müşahidə obyektə olur.

Müşahidə obyektənin düzgün müəyyən edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Statistik müşahidənin təcrübəsində tədqiqat obyektənin sərhəddini müəyyən etmək üçün bəzi şərti əlamətlərdən-senzdən istifadə edilmişdir. Müşahidə obyektənin sərhəddini müəyyən edərkən əvvəlcədən müəyyən

edilmiş bir və ya bir neçə əlamət senz adlanır. Sənaye statistikasında uzun müddət aşağıdakı senzədən istifadə edilmişdir. İri sənayeyə mühərrikləri olan və eyni zamanda fəhlələrinin sayı 16 və daha çox olan müəssisələr, mühərrikləri olmadıqda isə fəhlələrinin sayı 30 və daha çox olan müəssisələr daxil edilirdi.

Müşahidə vahidi. Statistik müşahidə obyektinin hər bir elementi ***müşahidə vahidi***dir. Statistik müşahidəni təşkil edərkən müşahidə vahidini düzgün, elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada müəyyən etmək lazımdır. Buna nail olmaq üçün müşahidə obyektini keyfiyyətə təhlil etmək lazımdır. Ancaq müşahidə vahidinin düzgün müəyyən edilməsi nəticəsində ictimai hadisə haqqında düzgün, dolğun məlumat toplamaq mümkündür.

Müşahidə olunacaq obyektədən asılı olaraq ayrı-ayrı zavodlar, fabriklər, fermer təsərrüfatları, məktəblər, fəhlələr, fermerlər və s. müşahidə vahidi ola bilərlər.

Müşahidənin proqramı. Hər bir müşahidə elmi əsasda tərtib edilmiş proqram üzrə aparılır. Müşahidənin proqramı cavab toplanılacaq sualların siyahısından ibarətdir. Toplanılacaq məlumatın keyfiyyəti, onun yararlılığı müşahidə proqramının nə dərəcədə yaxşı işlənilib hazırlanmasından asılıdır.

Müşahidənin proqramı statistik tədqiqatın məqsəd və vəzifəsindən, obyektin məzmunundan asılı olaraq tərtib edilir. Müşahidənin proqramını tərtib etmək üçün öyrənilən obyekt haqqında dərin biliyə malik olmaq lazımdır. Məsələn, kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatını, təşkilini mükəmməl bilmədən dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin hesabatlarının proqramını tərtib etmək olmaz.

Müşahidənin proqramına qabaqcıl nümunələri, istehsalda istifadə edilməmiş ehtiyatları aşkar etməyə imkan verən sualları daxil etmək lazımdır.

Bununla belə müşahidənin proqramını hədsiz-hesabsız suallarla mürəkkəbləşdirmək olmaz.

Müşahidəni apararkən toplanılan məlumatın tam, dolğun və müqayisəli olmasını təmin etmək üçün lazımi tədbir görülməlidir.

Statistik formulyarlar. Müşahidənin proqramında nəzərdə tutulan suallara cavab ayrıca işlənilib hazırlanmış xüsusi statistika formulyarlarında yazılır.

Doldurulmamış formulyarlar sadəcə olaraq **blank** adlanır. Blankda müşahidənin sualları göstərilir və həmin suallara cavab yazmaq üçün boş yer qoyulur.

Hər bir statistika formulyarının məcburi ünsürlərindən biri titul və ünvan hissələrinin olmasıdır. Formulyarın titul hissəsində, adətən, statistik müşahidənin adı, müşahidə aparən orqanın adı və həmin formulyarın hansı təşkilat tərəfindən və nə vaxt təsdiq edildiyi göstərilir. Formulyarın ünvan hissəsində soruşulan (tədqiq edilən) müşahidə vahidinin, yaxud hesabat təqdim edən müəssisənin, idarənin, təşkilatın ünvanı qeydə alınır.

Statistik formulyar iki sistemə ayrılır: 1) fərdi kartoçka, 2) siyahı sistemi.

Kartoçka sistemində hər bir kartoçkada bir müşahidə vahidi və onun əlamətləri qeydə alınır.

Formulyarın **siyahı** sistemində bir siyahıda-blankda bir neçə müşahidə vahidi haqqında suallara cavab yazılır.

Kartoçka sisteminə nisbətən siyahı sisteminin bir sıra üstünlükləri və mənfi cəhətləri vardır.

Müşahidənin proqramındakı sualların sayı çox olduqda siyahı formulyarları çox böyük olur, bu da iş üçün əlverişli deyil. Belə hallarda kartoçka sisteminin tətbiqi məqsədəuyğundur.

Siyahı formulyarının tətbiq edilməsinin müşahidə prosesində bir sıra üstün cəhətləri vardır. Məsələn, formulyarın ünvan hissəsinin yazılması işləri xeyli azalır, qeydçinin əmək məhsuldarlığı artır.

6. İLK UÇOT VƏ HESABAT

Müəssisələrdə baş verən hadisə və proseslərin xüsusi sənədlərdə qeyd olunmasına **ilk uçot** deyilir. Belə sənədlər ilk uçot sənədləri adlanır.

İlk uçot məlumatı müəssisələrin fəaliyyətinə gündəlik rəhbərliyi həyata keçirmək üçün lazımdır. ***İlk uçot müəssisə, idarə və təşkilatların cari və illik hesabatlarını tərtib etmək üçün əsasdır.*** Ümumiyyətlə, müəssisələrdə statistika və mühasibat uçotu ilk uçot əsasında aparılır.

Hesabatlar dövrün əhatə olunması və məlumatın verilmə müddətinə görə cari və illik hesabatla bölünürlər. Gündəlik, həftəlik, aylıq, rüblük hesabatlarla cari hesabatlar deyilir. İl üçün verilən hesabatla illik hesabat deyilir. Ən dolğun, geniş məlumat illik hesabatda verilir.

Hesabatın qoyuluşuna bilavasitə rəhbərliyi DSK və onun yerli orqanları həyata keçirir.

7. XÜSUSİ TƏŞKİL EDİLİMŞ STATİSTİK MÜŞAHİDƏ

Mühüm məlumat mənbəyinin biri də xüsusi təşkil edilmiş statistik müşahidədir. Xüsusi statistika müşahidəsi özünün təşkili xarakterinə görə hesabatlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Xüsusi təşkil edilmiş

müşahidəyə misal olaraq mal-qaranın, əhalinin, bağların, üzümlüklərin, məktəblərin və s. siyahıya alınmasını göstərmək olar.

Əhalinin siyahıya alınması xüsusi statistik müşahidənin ən qədim növüdür. SSRİ-də əhalinin siyahıya alınması 1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 və 1989-cu illərdə aparılmışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra isə 1999-cu və 2009-cu illərdə siyahıyaalma həyata keçirilmişdir. Əhalinin siyahıya alınması əhalini sayı, onun yerləşməsi, cinsi, yaşı, milli tərkibi, təhsil dərəcəsi, ailə tərkibi, məşğuliyyəti, ictimai qrupları və digər əlamətləri haqqında dolğun, dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir.

8. STATİSTİK MÜŞAHİDƏNİN XƏTASI

Dəqiq, düzgün məlumat əldə etmək hər bir statistik müşahidənin qanunudur. Səhvə yol verməmək və onun qarşısını qabaqcadan almaq müşahidənin əsas prinsipidir. Səhvə yol verməmək üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu tədbirlərə kadrların düzgün seçilməsi, onların mükəmməl surətdə təlimatlandırılması, əhali arasında geniş izahat işi aparılması və s. daxildir.

Statistik müşahidənin xətası iki qrup xətaya ayrılır - qeyd xətası və reprezentativ xətaya. Bu xətalardan hər biri təsadüfi və müntəzəm xətaya bölünür.

Qeyd xətası faktların düzgün müəyyən edilməməsi, yaxud faktların düzgün qeydə alınmaması nəticəsində baş verir. Qeyd xətası həm ümumi, həm də qeyri-ümumi müşahidədə baş verə bilər.

Reprezentativ xəta ancaq başdan-başa olmayan müşahidədə baş verir. Bu xəta öyrənilən hadisənin bütün vahidlərinin əhatə olunmamasından irəli gəlir.